

مقایسه هوش معنوی و هوش هیجانی در دختران مقطع دبیرستان حافظ قرآن، مبتدی و غیرحافظ در شهر اصفهان در سال ۱۳۹۵

Comparison of spiritual and emotional intelligences of high school girls who have memorized the Quran, who begin to memorize it, and who have not memorized Quran in the city of Isfahan in the year 2016

حامد جعفری ولدانی / دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی، دانشگاه علامه طباطبایی
Hamed Jafari Voldani (Masters Student in Clinical Psychology, Allameh Tabataba'i University)

زهرا سادات شاه‌زیدی / کارشناسی روان‌شناسی عمومی، دانشگاه پیام نور اصفهان.
Zahrasadat Shahzeydi (Masters in General Psychology, Payame Noor University of Isfahan)

مهدی قاسم‌زاده* / دانشجوی کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی، دانشگاه علامه طباطبایی
Mahdi Ghasemzade (Masters Student in General Psychology, Allameh Tabataba'i University)

احمد برجعلی / دانشیار گروه روان‌شناسی بالینی و عمومی، دانشگاه علامه طباطبایی
Ahmad Borjali (Associate Professor of Psychology, Allameh Tabataba'i University)

Abstract

The aim of this study was to compare spiritual and emotional intelligences of high schooler girls who memorized the Quran and who did not memorize the Quran in the Esfahan in 2016. The study is applied in terms of purpose and causal-comparative in

چکیده

هدف از اجرای پژوهش مقایسه هوش معنوی و هوش هیجانی در دختران مقطع دبیرستان حافظ قرآن، مبتدی و غیرحافظ در شهر اصفهان در سال ۱۳۹۵ بود. پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از منظر گردآوری داده، روش

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵ / ۰۶ / ۲۴، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶ / ۰۱ / ۲۹.

terms of data collection. The study population was all high school students of the Esfahan city which includes 33,928 students, of whom 800 are the ones who have memorized the Quran. The sample consisted of 90 students (30 students who memorized the Quran and 30 who did not memorize the Quran, and 30 who are beginners) that chosen randomly. Badi et al.'s Spiritual Intelligence questionnaire and Bar-On emotional intelligence questionnaire were applied. The results showed that there were differences in the scores of general and critical thinking among students who memorized the Quran, students who did not memorize the Quran, and the beginners (they were higher in students who memorized the Quran and the beginners). Independence, happiness, reality testing, interpersonal relations, social responsibility, and emotional intelligence were higher in students who memorized the Quran.

Keywords: emotional intelligence, spiritual intelligence, people who memorized the Quran, people who did not memorize the Quran, girls, beginner.

علی‌مقایسه‌ای محسوب می‌شود. جامعه پژوهش، کلیه دانش‌آموزان دختر مقطع دبیرستان شهر اصفهان به تعداد ۳۳۹۲۸ نفر بود که ۸۰۰ نفر از آنان حافظ قرآن بودند. نمونه شامل ۹۰ نفر (۳۰ حافظ و ۳۰ غیر حافظ و ۳۰ مبتدی) و به صورت تصادفی هدفمند انتخاب شدند. ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، پرسش‌نامه هوش معنوی بدیع و همکاران و پرسش‌نامه هوش هیجانی بار - آن بود. نتایج نشان داد در تفکر کلی و بعد انتقادی بین گروه حافظ و مبتدی با غیر حافظ تفاوت معناداری وجود دارد (در گروه حافظ و مبتدی بالاتر از گروه غیر حافظ است). در متغیر استقلال، شادکامی، واقعیت‌سنجی، روابط بین فردی، مسئولیت اجتماعی و هوش هیجانی بین گروه حافظ و سایر گروه‌ها تفاوت وجود دارد و عملکرد بالاتر گروه حافظان مشاهده شد.

کلیدواژه‌ها: هوش هیجانی، هوش معنوی، حافظ، قرآن، دختران، غیر حافظ، مبتدی

مقدمه

مهارت‌های اجتماعی، مجموعه‌ای پیچیده از مهارت‌ها است که برای سازگاری و کنار آمدن با موقعیت‌های مختلف اجتماعی و برقراری روابط سالم ضروری است و عملکرد کلی فرد را تحت تأثیر قرار می‌دهد (جعفری، ۱۳۹۳). به عبارت دیگر، مهارت‌های اجتماعی بخشی از فرآیند اجتماعی شدن کودکان است که زمینه شکل‌گیری هنجارها، مهارت‌ها، انگیزه‌ها و

نگرش‌های فردی را در ابعاد مختلف زندگی، به‌ویژه بعد اجتماعی، فراهم می‌کند. نیز مجموعه‌ای از مهارت‌ها محسوب می‌شود که برای تطبیق با نیازهای اجتماعی و حفظ روابط بین فردی ضروری است (ویلیام و ریچارد،^۱ ۲۰۰۸؛ آشلی،^۲ ۲۰۱۰). مهارت‌های اجتماعی انواع مختلفی از مهارت‌ها نظیر مهارت‌های ارتباطی، مهارت‌های حل مسئله و تصمیم‌گیری، مهارت جرئت‌ورزی و ابراز وجود و مهارت‌های خودمدیریتی در ابعاد هیجانی، شناختی و رفتاری را در بر می‌گیرد، که برای ایفای موفقیت‌آمیز نقش‌های خانوادگی، شغلی و اجتماعی، به‌ویژه کسب استقلال، موفقیت‌های تحصیلی - شغلی و سازگاری با جنبه‌های مختلف زندگی ضروری است (سوفی،^۳ ۲۰۱۳؛ کارتلج و میلبرن،^۴ ۱۳۸۵: ۵۳).

مهارت‌های اجتماعی و رشد آن، که اساس زندگی فردی را تشکیل می‌دهد و زمینه تحقق رشد فرد در سایر ابعاد فردی - بین فردی، به‌ویژه بعد عقلانی - عاطفی را فراهم می‌کند، تحت تأثیر عوامل مختلفی نظیر جنسیت، خانواده و قواعد ارتباطی حاکم بر آن، مدرسه و سلسله تعاملات موجود در آن، گروه همسالان و فعالیت‌های مشترک بین فردی، رسانه و برنامه‌های ماهواره‌ای، شبکه‌های اجتماعی، وضعیت اجتماعی - اقتصادی، محل زندگی و ارتباطات حاکم بر آن و فعالیت‌های جنبشی - حرکتی قرار دارد (روحانی و تازی، ۱۳۹۰؛ ظهیری ناو و رجبی، ۱۳۹۰؛ مقتدری و رفاهی، ۱۳۹۰)، که خانواده و سیستم تربیتی حاکم بر آن، به‌ویژه در چند سال اولیه زندگی، مهم‌ترین این عوامل است (نوور،^۵ ۲۰۰۹؛ سوفی، ۲۰۱۳؛ مقتدری و همکاران، ۱۳۹۰؛ مقتدری و رفاهی، ۱۳۹۰؛ مجدی، ۱۳۷۷).

خانواده محور آغازین جامعه‌پذیری افراد و تربیت اجتماعی آنها و اصلی‌ترین عامل شکل‌گیری ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی در شخصیت کودک است و تجارب اولیه‌ای که

1. William, D.; Richard, L.

2. Ashely, J.

3. Sophie, M.

4. Karteleg, J.; Milborn, J.

5. Noor, A.

کودک در این محیط کسب می‌کند زیربنای شخصیت و الگوهای رفتاری، احساسی و نگرشی وی را شکل می‌دهد (رجبی، ۱۳۹۱؛ دولینگ^۱، ۲۰۰۵). خانواده به عنوان هسته اصلی تداوم نسل و تربیت‌پذیری زمینه رشد مهارت‌های اجتماعی و ارتباطی را در کودک از طریق تعامل با والدین و همشیرها فراهم می‌کند (مرکز مشاوره و تحقیقات آموزشی، ۲۰۱۴^۲؛ پروچاسکا و نورکراس^۳، ۱۳۹۱: ۳۴۵). تحقیقات و پژوهش‌های بسیاری اثربخشی سال‌های اولیه زندگی و سیستم تربیتی حاکم بر خانواده را بر رشد اجتماعی کودک نشان می‌دهند. فرانسس^۴ و همکاران^۵ (۲۰۱۳)؛ آشلی (۲۰۱۰)؛ دولینگ (۲۰۰۵)؛ ویلیام و ریچارد (۲۰۰۸) و قبادیان و همکاران (۱۳۹۰) در پژوهش‌های خویش از تأثیر محیط خانواده و الگوهای فرزندپروری بر رشد مهارت‌های اجتماعی کودک خبر می‌دهند و می‌گویند کودکانی که از محیط تربیتی مناسب در محیط خانواده در چند سال اولیه زندگی برخوردارند مهارت‌های اجتماعی مطلوبی دارند و رشد اجتماعی آنها در سطح بسیار خوبی است؛ و بالعکس نبود برنامه تربیتی مناسب در چند سال اولیه زندگی در محیط خانواده سبب شکل‌گیری انواع مشکلات رفتاری - ارتباطی نظیر پرخاشگری، ناتوانی در سازگاری با محیط، ضعف در مهارت‌های دوست‌یابی، خصومت، خودپنداره منفی و عزت نفس پایین در کودک می‌شود و به طور کلی رشد مهارت‌های اجتماعی کودک را با خلل مواجه می‌کند.

افزایش روزافزون افرادی که از برقراری رابطه اجتماعی وحشت دارند یا دچار اضطراب اجتماعی، افسردگی و انزوای اجتماعی‌اند از یک طرف و از طرف دیگر پیچیده‌تر شدن روابط اجتماعی در عصر حاضر، ضرورت پرورش مهارت‌های اجتماعی را به خوبی آشکار می‌کند (نور، ۲۰۰۹؛ جلیل‌وند و غباری بناب، ۱۳۸۳). طیف گسترده‌ای از پژوهش‌ها نشان می‌دهند حدود نیمی از کودکانی که وارد کودکانستان می‌شوند از مهارت‌های اجتماعی کافی برای سازگاری با

1. Dowling, L.
2. Educational Consultancy and Research Center
3. Prochaska, J.; Norkeras, J.
4. Frances, L. V.
5. Michelle, F. M.; Joyce, L. E.; Chrishana, M. L.

محیط بیرون و همسالان برخوردار نیستند و بین ۹/۵ تا ۱۴/۲ از کودکان زیر ۵ سال تحت تأثیر عوامل مختلف، به‌ویژه سیستم تربیتی نامناسب در محیط خانواده، دچار اختلال در زمینه رشد عاطفی و اجتماعی هستند (دولینگ، ۲۰۰۵؛ لاریجانی و رزاقی، ۱۳۸۶). همچنین، به گزارش سازمان بهداشت جهانی (۲۰۰۸) ۲۵٪ از کودکان زیر ۵ سال از مهارت‌های اجتماعی کافی برخوردار نیستند. در ایران نیز، بر اساس گزارش اداره سلامت کودکان وزارت بهداشت ایران (۱۳۹۲)، ۲۴٪ از کودکان ایرانی از رشد عاطفی و مهارت‌های اجتماعی کافی برخوردار نیستند. همچنین، موللی و همکاران (۱۳۹۳) نشان دادند حدود ۱۵ تا ۲۲ درصد از کودکان، دارای انواع مشکلات عاطفی و اجتماعی، نقص در توجه، ترس اجتماعی، پرخاشگری، مشکلات تحصیلی و اختلال در روابط اجتماعی‌اند.

دین اسلام به عنوان دینی جامع، بر بعد تربیتی کودکان به‌شدت تأکید کرده و بر اهمیت نقش عواملی نظیر فطرت، عوامل ارثی، استعدادها، فردی و از همه مهم‌تر سیستم تربیتی خانواده در رشد انسان، به‌ویژه در بعد اجتماعی، تأکید می‌کند (قلتاش، ۱۳۸۳). به گونه‌ای که خداوند متعال در این زمینه می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! شکیبا باشید و دیگران را به شکیبایی فراخوانید و رابطه خوب برقرار کنید و تقوا پیشه کنید. باشد که رستگار شوید» (آل عمران: ۲۰۰). از دیدگاه اسلام، والدین اصلی‌ترین عامل تربیتی کودک به حساب می‌آیند، به گونه‌ای که امام سجاد علیه السلام در این زمینه می‌فرماید: «حق کودک تو بر تو این است که باید بدانی وجود او از تو است و بد و خوب او در این دنیا به تو ارتباط پیدا می‌کند و مسئولیت تربیت وی بر روی دوش تو قرار دارد»؛ و در حدیثی دیگر می‌فرماید: «با فرزندت آنچنان رفتار کن که اثر نیکوی تربیت تو، مایه زیبایی و جمال اجتماعی او شود» (حرانی، ۱۳۷۶: ۲۳۶، ح ۲۳).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وجود عینی قرآن کریم است که با گفتار و رفتار خود، آیات الهی و اوامر الهی را به منصف ظهور رسانده است. لذا سیره و سنت وی و قرآن کریم مبنای اساسی سیستم تربیتی و فرهنگی است (فقیهی، ۱۳۸۵). خداوند در سوره احزاب، پیامبر اسلام را الگوی عملکردی در ابعاد مختلف زندگی معرفی کرده است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب: ۲۱). بنابراین، چنانچه مبانی و اصول تربیت مبتنی بر آموزه‌های والای پیامبر

اکرم ﷺ به درستی تحلیل و تبیین شود، می‌تواند به عنوان مناسب‌ترین نمونه برای عملکردهای تربیتی جامعه اسلامی استفاده شود (جانی‌پور و لطفی، ۱۳۹۴). تربیت در هر دیدگاهی بر اساس مبانی معرفتی و ارزشی آن تبیین می‌شود. در دین اسلام تربیت ابزاری برای تحقق استعدادها و وجودی انسان در جهت فطرتی است که خداوند در وجود وی نهادینه کرده است؛ و اصول تربیتی تمامی روش‌هایی است که تحقق اهداف تربیتی را ممکن می‌سازد (علوی و شریعتمداری، ۱۳۸۵).

محمد نورسوید در کتاب تربیت فرزندان از دیدگاه پیامبر اکرم ﷺ، پس از بررسی سیره و سنت ایشان، رشد انسان را در پنج مرحله زیر خلاصه می‌کند: ۱. قبل از تولد و دوران جنینی (۹ ماه اول زندگی)؛ ۲. آغاز تولد تا پایان شیرخوارگی (۲ سال اول تولد)؛ ۳. از ۲ سالگی تا ۷ سالگی؛ ۴. از ۷ سالگی تا ۱۲ سالگی؛ ۵. از ۱۲ تا ۱۸ سالگی یا اوایل بلوغ (نورسوید، ۱۳۷۵). نورسوید با تمرکز بر سیره و سنت پیامبر در مرحله سوم، یعنی ۲ تا ۷ سالگی موفق به شناسایی اصول تربیتی مختلف، به‌ویژه در بعد پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان، شده که عبارت‌اند از:

۱. بردن کودکان به مجلس بزرگان؛ نورسوید (۱۳۷۵) می‌گوید یکی از اموری که پیامبر اکرم ﷺ به شدت بر آن تأکید می‌فرمودند تأثیر حضور کودکان در مجالس بزرگان در رشد عقلی و اجتماعی کودک است. بسیاری از نظریه‌ها، از جمله روان‌کاوی و یادگیری اجتماعی بر نقش ارتباطی کودک با افراد بزرگ‌تر از خود و همسالان در رشد اجتماعی کودک تأکید دارند. مثلاً آلبرت بندورا^۱ (۱۹۶۳) بخش اعظم رفتارها و نگرش‌های فرد را حاصل سرمشق‌گیری می‌داند. لذا کودکانی که در جمع بزرگان قرار می‌گیرند مسلماً بسیاری از رفتارها و نگرش‌ها را از طریق یادگیری اجتماعی (سرمشق‌گیری) در خود ایجاد می‌کنند (گرشام و الیوت، ۱۹۹۰)^۲.

۲. فرستادن کودکان برای انجام دادن برخی کارهای خانواده؛ علی ابن ابی طالب ﷺ می‌فرماید در سنین کودکی - نوجوانی بودم که پیامبر مرا نزد قومی که سن و سال زیادی از

1. Bandora, A.

2. Gersham, F.; Elliott, S. N.

آنها گذشته بود فرستاد و فرمود: «هر گاه طرفین دعوی نزد تو آمدند به سخن هیچ‌کدام از آنها بدون حضور طرف مقابل گوش فرا مده. زیرا قضاوت را تباه می‌کند» (مطهری، ۱۳۷۹). و بولدینگ^۱ (۲۰۱۱) می‌گوید پرورش حس مسئولیت‌پذیری و آماده‌سازی کودک برای داشتن ارتباطی مستقلانه مستلزم آماده‌سازی وی از همان سال‌های اولیه زندگی از طریق دادن سپردن برخی کارها و وظایف در حد توانش به او است. سپردن مسئولیت‌ها و درخواست از کودک برای ارضای پاره‌ای از نیازمندی‌های فردی و خانوادگی مسلماً در رشد و شکوفاسازی مهارت‌های اجتماعی کودک، به‌ویژه مسئولیت‌پذیری و استقلال عمل، مؤثر خواهد بود (نورسويد، ۱۳۷۵).

۳. آموزش سلام کردن به کودک؛ انس، صحابی پیامبر ﷺ می‌گوید رسول خدا هر وقت نزد کودکان می‌آمد بر آنها سلام می‌کرد و می‌فرمود: «ای پسر! هر وقت وارد خانه و خانواده خود شدی سلام کن. چون سلام کردن موجب خیر و برکت برای خودت و خانواده‌ات می‌شود و فرشتگان با سلام‌دهنده انس می‌گیرند» (صدوق، ۱۳۸۵: ۵۸۳/۲، ح ۲۳). همچنین، ابن‌بطلال می‌گوید سلام کردن بزرگان بر کودکان موجب می‌شود کودکان این مهارت را الگویی کنند. نیز باعث می‌شود بزرگ‌ترها لباس کبر و خودبرتتری را به دور بیندازند و فروتنانه عمل کنند (بخاری، ۱۳۸۷: ۲۴۵، ح ۲۰۷۳ و ۲۰۷۶). وولیتزکی (۲۰۱۱) به نقل از: چوپانی و همکاران، (۱۳۹۵) نیز می‌گوید سلام کردن اولین مرحله واردشدن در روابط اجتماعی است و آموزش آن به کودکان اولین گام برای یادگیری مهارت‌های ارتباطی است.

۴. انتخاب دوست صادق برای کودک و هدایت وی در این زمینه؛ نورسويد (۱۳۷۵) می‌گوید کودک به صورت ذاتی گرایش عمیقی به همسالان و برقراری رابطه با آنها دارد و پیامبر اکرم ﷺ و امام علی علیه السلام بر انتخاب دوستانی تأکید می‌ورزیدند که از ویژگی‌هایی نظیر ایمان، احترام به مقدسات دینی، راست‌گویی، ریاکار نبودن، خیرخواه بودن و خوش اخلاق بودن برخوردار باشند، به گونه‌ای که امام علی علیه السلام می‌فرماید: «بهترین برادرانت (دوستان) کسی است که با

1. Wubbolding, R. E.

راست‌گویی‌اش تو را به راست‌گویی دعوت کند و با اعمال نیک خود، تو را به بهترین اعمال برانگیزد». نیز، پیامبر اکرم ﷺ در این زمینه می‌فرمایند: «سه چیز دوستی را یک‌رنگ می‌سازد: هدیه کردن عیب‌های یکدیگر، پاسداری در غیاب (و بدگویی نکردن) و یاری‌رساندن در سختی» (بهشتی، ۱۳۶۶؛ تمیمی آمدی، ۱۳۷۸: ۴۱۷، ح ۹۵۳۵؛ مالکی اشتری، ۱۳۶۹: ۱۲۱/۲).

۵. یاد دادن خرید و فروش به کودک و درگیر کردن وی در آن؛ درگیر کردن کودک در خرید و فروش اطمینان و اعتماد شخصی و اجتماعی را در کودک ایجاد می‌کند، و او را به سمت اتکای به خود سوق می‌دهد. از این رو پیامبر در به‌کارگیری این اصل به منظور رشد اجتماعی تأکید می‌کند (نورسويد، ۱۳۷۵). آشنا کردن کودک به فعالیت‌های اقتصادی، نظیر خرید و فروش، از همان سنین آغازین زندگی عنصر تأثیرگذاری در پرورش رشد اجتماعی کودک است (دلانو و اسنیل، ۲۰۰۶، به نقل از چوپانی، ۱۳۹۵).

۶. گذراندن اوقات در خانه نزدیکان؛ نورسويد (۱۳۷۵) می‌گوید از اصول دیگری که پیامبر اکرم ﷺ در سیره و سنت خود بر آن تأکید می‌کرده گذراندن برخی اوقات در خانه خویشاوندان است که زمینه‌ساز عادت دادن کودک به صله رحم می‌شود. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «دیدار با خویشاوندان (صله رحم) موجب ازدیاد مال و محبوبیت در میان خویشاوندان و تأخیر در مرگ می‌شود» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۰۴/۹۹). در جایی دیگر می‌فرماید: «با خویشاوندان تعامل کنید و بدان تشویق کنید، حتی اگر در حد یک سلام باشد» (همان: ۱۰۴/۷۴). در واقع، این احادیث به‌خوبی ضرورت و سودمندی تعامل با خویشاوندان را آشکار می‌کند و می‌توان از آن ضرورت تشویق کودک به حرکت در مسیر این اصل را استنباط کرد. در واقع، رفتن کودک به خانه نزدیکان سبب آشنایی وی با آداب و رسوم خانواده‌ای دیگر و عادت‌کردنش به تعامل با دیگران می‌شود. مسلماً چنین عملی علاقه اجتماعی در کودک را تقویت می‌کند و از طریق گسترش تعاملات کودک مسلماً در رشد مهارت‌های اجتماعی وی نیز تأثیرگذار خواهد بود (نورسويد، ۱۳۷۵).

۷. حضور کودک در گردهمایی‌های مشروع و مجالس عروسی؛ آخرین اصلی که پیامبر اکرم ﷺ در زندگی خویش به کار می‌بستند و به کارگیری آن را تشویق می‌فرمودند بردن کودک با خود به مجالس عروسی و گردهمایی‌های مشروع است. پیامبر اکرم ﷺ می‌فرمایند: «عروسی نباید در خفا برگزار شود. همگان باید حضور داشته باشند و باید دود به پا شود و صدای دف شنیده شود و فرق بین عروسی و زنا همین سر و صدای دف است» (تمیمی مغربی، ۱۳۸۵: ۲۰۷/۲). همچنین امام صادق ﷺ می‌فرماید در شب عروسی حضرت زهرا ﷺ، رسول الله ﷺ صدای دف شنیدند. پرسیدند: «این چیست؟». گفتند اسماء برای اینکه حضرت زهرا ﷺ را شاد نگه دارد تا بی‌مادری احساس نکند، دف می‌زند. پس رسول الله ﷺ دعا کردند: «همان طور که اسماء دختر مرا شاد کرد خدایا او را شاد نما»؛ و به اسماء فرمودند: «در شادیتان حرف‌های نامناسب نزنید» (همان).

اربلی در کتاب کشف الغمة نقل می‌کند وقتی مسلمانان از ازدواج حضرت علی ﷺ با حضرت فاطمه ﷺ مطلع شدند و به پیامبر ﷺ تبریک گفتند حضرت رو به همسران خود کرد و به آنها دستور داد برای فاطمه ﷺ مراسم شادی بگیرند و دف بزنند. آنها مشغول دف‌زدن شدند (اربلی، ۱۳۸۱: ۳۵۹/۱). ابن ابی‌الحدید نقل کرده است که پیامبر بر قومی گذر کرد که مشغول بازی و رقص بودند. به آنها فرمود به این مراسم مشروع و توأم با شادی ادامه دهید و بدان تشویق کنید تا یهود و نصارا بدانند در دین ما آزادی هست (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۳۳۱/۶). پیامبر اکرم ﷺ در این حدیث حضور همگان (که کودکان را نیز شامل می‌شود) در مجالس عروسی مشروع را مجاز می‌دانند و آنها را به آن تشویق می‌کنند. در واقع، حضور کودک در این مجالس چند فایده دارد، از جمله: شاد شدن روحیه کودک و فعالیت بسیار؛ تعامل با کودکان همسن و سال و تخلیه انرژی؛ ارتباط با بزرگ‌سالان و مشاهده آنان و آشنایی با بسیاری از قواعد و اصول حضور در این مجالس و یادگیری بسیاری از رفتارها از طریق الگوگیری (نورسوید، ۱۳۷۵).

به طور کلی، مطالب پیشین ضرورت تدوین و به‌کارگیری برنامه تربیتی مناسب برای پرورش مهارت‌های اجتماعی کودک در سال‌های اولیه زندگی را آشکار می‌کند. از طرف دیگر، برنامه

تربیتی زمانی کارآیی مناسب خواهد داشت که با مبانی فرهنگی و تربیتی جامعه همخوانی داشته باشد. لذا در این پژوهش کوشیدیم با آموزش اصول تربیتی شناسایی شده در سیره و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله (که نرسوید برشمرده) به شرکت کنندگان پژوهش، بررسی کنیم که آیا این اصول تربیتی در رشد مهارت‌های اجتماعی کودکان ۵-۶ سال مؤثر است یا نه؟ دلیل انتخاب کودکان ۵ تا ۶ سال در این پژوهش اولاً فزونی آنها در جامعه پژوهش و دسترسی آسان به آنها است؛ دوم تأکید پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر تربیت‌پذیری بسیار زیاد کودک در این مرحله سنی؛ و سوم امکان اجرایی کردن تمامی اصول بر روی کودکان در این سن، از سوی والدین به دلیل آغازشدن فرآیند اجتماعی‌شدن کودک و آمادگی وی برای حضور در جامعه و واردشدن به مراکز آموزشی نظیر پیش‌دبستانی است.

روش پژوهش

روش این پژوهش نیمه‌آزمایشی با پیش‌آزمون- پس‌آزمون و گروه کنترل است. جامعه آماری این پژوهش شامل تمام خانوارهای دارای کودکان ۵ تا ۶ سال، در منطقه ۱۵۰۰ خانواری منطقه کشتارگاه در شهرستان شاهین‌دژ است که در بررسی‌های به‌عمل‌آمده ۲۸۴ خانوار دارای کودکان ۵ تا ۶ سال بودند. سپس با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی ساده (از نوع قرعه‌کشی) ۱۰۰ خانوار برای شرکت در پژوهش انتخاب شدند که پس از آگاه‌کردن آنها از پژوهش و هدف آن، ۴۰ خانوار حاضر به همکاری و شرکت در پژوهش شدند. ابتدا مشخصات فردی شرکت‌کنندگان با استفاده از پرسش‌نامه جمعیت‌شناختی جمع‌آوری شد و سپس مقیاس مهارت اجتماعی (فرم والدین) بر روی تمام والدین کودکان اجرا شد. درنهایت شرکت‌کنندگان به طور کاملاً تصادفی به دو گروه آزمایش و کنترل تقسیم شدند که هر گروه شامل ۲۰ کودک ۵ تا ۶ سال بود.

شرکت‌کنندگان گروه آزمایش تعداد ۹ جلسه آموزشی، هر هفته ۲ جلسه، به مدت ۴۵-۹۰ دقیقه آموزش دیدند. در هر جلسه پژوهشگری که صلاحیت علمی و حرفه‌ای کافی داشت، یکی از اصول تربیتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله را آموزش می‌داد. همچنین، پرسش‌نامه مهارت‌های

اجتماعی فرم والدین، در مرحله پس‌آزمون بر روی هر دو گروه کنترل و آزمایش اجرا شد. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS (نسخه ۱۹) انجام شد و به دلیل وجود بیش از یک متغیر وابسته در پژوهش، آزمون آماری استفاده‌شده در این پژوهش آزمون آماری کوواریانس چندمتغیری بود.

ابزار اندازه‌گیری

ابزار استفاده‌شده در این پژوهش مقیاس درجه‌بندی مهارت‌های اجتماعی^۱ (SSRS) است که گرشام و الیوت در سال ۱۹۹۰ تهیه و تدوین کردند و دارای سه فرم ویژه والدین، کودکان و معلمان است (شهیم، ۱۳۸۴). این مقیاس برای سه دوره تحصیلی پیش‌دبستانی (۳ تا ۶/۵ سالگی)، دبستان (۷ تا ۱۲ سالگی) و راهنمایی (۱۳ تا ۱۵ سالگی) بر پایه رشد کودک طراحی شده و فرم پیش‌دبستانی آن را شهیم (۱۳۸۴) در ایران هنجاریابی کرده است (موللی و همکاران، ۱۳۹۳). فرم والدین این مقیاس دارای ۳۹ گویه در زمینه مهارت‌های اجتماعی و ۱۰ گویه در زمینه مشکلات رفتاری است. هر یک از گویه‌ها دارای پاسخ‌های سه‌نمره‌ای با گزینه‌های هرگز، بعضی اوقات و اغلب اوقات است. در این پژوهش صرفاً از بخش مهارت‌های اجتماعی مقیاس استفاده شد که دربرگیرنده رفتارهایی مانند همکاری، قاطعیت و خوب‌شننداری است که به صورت خرده‌مقیاس عرضه شده و از جمع نمره‌های این خرده‌مقیاس‌ها نمره مهارت‌های اجتماعی به دست می‌آید. خرده‌مقیاس‌های این بخش شامل همکاری (رفتارهایی مثل اشتراک وسایل، پیروی از راهنمایی‌ها)، قاطعیت (رفتارهای آغازگر مانند به‌دست‌آوردن اطلاع از دیگران، معرفی خود به دیگران و پاسخ مناسب به رفتار دیگران) و خوب‌شننداری (رعایت نوبت و کنارآمدن هنگام کشمکش) است (شهیم، ۱۳۸۴). شهیم (۱۳۸۴) پایایی بازآزمایی این مقیاس را برای خرده‌مقیاس مهارت‌های اجتماعی فرم والدینی ۰/۷۰ و برای مشکلات رفتاری ۰/۶۵ گزارش کرده است. گرشام و الیوت (۱۹۹۰)؛ به نقل از سلیمان‌نژاد و سودی، ۱۳۹۳) ضریب اعتبار این مقیاس را از طریق آلفای کرونباخ ۰/۹۴ گزارش کرده‌اند.

1. Social Skills Rating System

برنامه مداخله

بخش اعظم منابع استفاده شده برای تدوین پروتکل مد نظر کتاب تربیت فرزندان از دیدگاه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نوشته محمد نورسویذ، ترجمه محمد صالح سعیدی و آیات قرآنی بود. در پایان اجرای پروتکل درمانی، پس از موز روی تمامی شرکت کنندگان اجرا شد و تحلیل داده‌ها با استفاده از تحلیل کوواریانس چندمتغیری انجام گرفت.

جدول ۱: خلاصه محتوای جلسات آموزش مهارت‌های زندگی سالم

جلسه	محتوای جلسه
یکم	اجرای پیش‌آزمون؛ معرفی اعضا؛ بیان قواعد و قوانین جلسات به‌ویژه رضایت آگاهانه و رازداری؛ آشنایی شرکت کنندگان با مفهوم مهارت‌های اجتماعی؛ معرفی مؤلفه‌های مهارت اجتماعی (قاطعیت، همکاری و خویش‌ننداری)؛ تعریف و ذکر اهمیت مهارت‌ها و روابط اجتماعی و اشاراتی به تأکید دین بر این ابعاد (آل عمران: ۲۰۰؛ نساء: ۱ و ۳۵؛ توبه: ۱۱۴)؛ بیان اهمیت نقش والدین در رشد مهارت‌های اجتماعی کودک با تأکید بر پژوهش‌های بالینی و تجربی و اشاراتی به تأکید دین در این زمینه (نورسویذ، ۱۳۷۵). بیان مختصر اصول تربیتی پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> برای رشد اجتماعی کودک که در مقدمه بدان اشاره شد.
دوم	بیان مطالبی درباره روابط اجتماعی و نحوه شروع، تداوم و پایان آن؛ معرفی اولین اصل تربیتی پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> ؛ سلام کردن (به عنوان کلید آغازگر روابط اجتماعی) و اهمیت آن در رشد مهارت‌های اجتماعی کودک (نورسویذ، ۱۳۷۵؛ احزاب: ۴۴؛ نور: ۶۱)؛ معرفی نظری شیوه‌های آموزش این مهارت به کودک و آموزش عملی این مهارت از طریق الگودهی (شفیع‌آبادی و ناصری، ۱۳۹۲)
سوم	گرفتن خلاصه‌ای از نحوه عملکرد والدین راجع به اصل تربیتی جلسه قبل؛ معرفی دومین اصل تربیتی، یعنی کمک به کودک در انتخاب دوست صادق و اهمیت آن در رشد مهارت‌های اجتماعی و اشاراتی به تأکید دین در این زمینه (نورسویذ، ۱۳۷۵؛ ۲۶۲؛ تمیمی آمدی، ۱۳۷۸: ۴۱۷، ح ۹۵۳۵)؛ بیان ویژگی‌های دوست صادق از دیدگاه اسلام (بهشتی، ۱۳۶۶)؛ آموزش مهارت‌های دوست‌یابی (شناسایی ویژگی‌های دوست سالم، نحوه جذب این افراد به عنوان دوست و تداوم رابطه با آنها) (نورسویذ، ۱۳۷۵؛ بوربا، ۲۰۰۸).
چهارم	گرفتن خلاصه‌ای از نحوه عملکرد والدین در خصوص اصل تربیتی جلسه قبل؛ بیان مطالبی درباره استقلال و وابستگی کودک و پیامدهای مثبت و منفی این ابعاد؛ بیان کامل عملکرد پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> در خصوص استقلال و وابستگی کودک به والدین و معرفی اصل تربیتی اجازه‌دادن به کودک برای گذراندن

اوقاتی در خانه خویشاوندان نیکوکارش و نقش آن در رشد استقلال کودک و کاهش وابستگی به والدین (نورسويد، ۱۳۷۵) و بیان ویژگی‌های خویشاوندان نیکوکار به منظور فرستادن کودکان به منزل آنها و معاشرت با آنها از دیدگاه اسلام و قرآن (بقره: ۱۷۷).

گرفتن خلاصه‌ای از نحوه عملکرد والدین راجع به مطالب آموزش داده‌شده در جلسه قبل؛ بیان مطالبی راجع به ضرورت همکاری در قالب روابط خانوادگی - اجتماعی و نقش آن در رشد مهارت‌های اجتماعی؛ بیان تأکید پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بر همکاری و مشارکت در عرصه خانوادگی و اجتماعی و معرفی اصل تشویق کودک به کمک در ارضای نیازمندی‌های خانواده به منظور تقویت حس همکاری و همدلی در وی با در نظر گرفتن توانایی و علاقه کودک (نورسويد، ۱۳۷۵)

پنجم

گرفتن خلاصه‌ای از نحوه عملکرد والدین راجع به اصل آموزش داده‌شده در جلسه قبل؛ بیان مطالبی درباره خرید و فروش به عنوان یکی از شیوه‌های برقراری رابطه اجتماعی با دیگران و نقش آن در رشد مهارت‌های اجتماعی؛ بیان اهمیت، شرایط و منافع فعالیت‌های اقتصادی و خرید و فروش از دیدگاه اسلام (انعام: ۱۵۳؛ اعراف: ۸۵؛ هود: ۸۴ و ۸۶). بیان ضرورت عادت‌دادن کودک به شروع فعالیت‌های اقتصادی (نظیر خرید مواد غذایی و خوراکی خانواده) از دیدگاه اسلام و پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و نقش آن در ایجاد و بهبود اطمینان و اعتماد به خویشستن و اتکای به خود (نورسويد، ۱۳۷۵) و آموزش اصول اساسی این شیوه عمل.

ششم

گرفتن خلاصه‌ای از عملکرد والدین راجع به اصل آموزش داده‌شده در جلسه قبل؛ بیان مطالبی درباره حضور و مشارکت در گروه‌های مختلف و تأثیر آن بر مهارت‌های ارتباطی؛ بیان اهمیت شرکت در مجالس مشروع و اسلامی (نظیر عروسی‌های اسلامی) و نقش آن در رشد مهارت‌های اجتماعی کودک از دیدگاه اسلام و سیره و سنت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (نورسويد، ۱۳۷۵).

هفتم

گرفتن خلاصه‌ای از نحوه عملکرد والدین راجع به اصل تربیتی جلسه قبل؛ بیان مطالبی درباره اهمیت ارتباط کودک با افراد بزرگ‌تر از خود و تأثیر آن در رشد کودک در ابعاد مختلف، به‌ویژه بعد اجتماعی؛ بیان دیدگاه اسلام درباره رابطه کودک با بزرگسالان و معرفی اصل بردن کودکان خویش به مجالس بزرگان و تشویق به ارتباط با آنها به عنوان آخرین اصل تربیت اجتماعی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (نورسويد، ۱۳۷۵).

هشتم

کسب گزارش درباره عملکرد والدین در زمینه مهارت‌های آموزش داده‌شده؛ صحبت طولانی حداقل به مدت یک ساعت درباره تجربیات خود از گروه؛ بیان احساسات خویش درباره گروه و سایر اعضا؛ کاربرد و تأثیر مهارت‌های آموزش داده‌شده؛ تفاوت احساسی جلسات اول با جلسات پایانی و نهایتاً تشکر از حضور و تلاش آنها در پژوهش و خداحافظی با یکدیگر

نهم

نتایج

شاخص‌های توصیفی مربوط به خرده‌مقیاس‌های مهارت‌های اجتماعی در دو گروه آزمایش و کنترل در موقعیت پیش‌آزمون و پس‌آزمون در جدول ۲ عرضه شده است.

جدول ۲: شاخص‌های توصیفی خرده‌مقیاس‌های مهارت اجتماعی در دو گروه

کنترل و آزمایش در پیش‌آزمون و پس‌آزمون

متغیرها	موقعیت	گروه شاهد		گروه آزمایش	
		انحراف معیار	میانگین	انحراف معیار	میانگین
همکاری	پیش‌آزمون	۱۲/۴۴	۱/۴۶	۱۳	۱/۰۱
	پس‌آزمون	۱۳/۱۹	۱/۰۴	۱۷/۲۱	۰/۷۴
قاطعیت	پیش‌آزمون	۱۰/۳۲	۱/۴۱	۱۰/۶۷	۱/۲۱
	پس‌آزمون	۱۰/۱۱	۱/۲۳	۱۵/۳۶	۱/۰۲
خوبشونداری	پیش‌آزمون	۱۱/۲۱	۲/۷۴	۱۱/۶۴	۴/۴۳
	پس‌آزمون	۱۰/۹۸	۲/۳۳	۱۹/۱۷	۲/۱۵
مقیاس کل	پیش‌آزمون	۳۲/۴۲	۲/۰۹	۳۱/۲۹	۲/۱۲
	پس‌آزمون	۴۱/۱۱	۲/۴۴	۳۱/۴۴	۲/۳۸

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد میانگین هر سه خرده‌مقیاس مهارت اجتماعی و مقیاس کل (مهارت‌های اجتماعی) پیش از مداخله و پس از مداخله تغییر کرده است.

برای بررسی تأثیر برنامه آموزشی برگرفته از سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر مهارت اجتماعی کودکان ۵ تا ۶ سال از آزمون آماری کوواریانس چندمتغیری استفاده شد. برای بررسی طبیعی بودن پیش‌فرض‌های پژوهش از آزمون آماری کالموگروف - اسمیرنوف^۱ بهره بردیم که تأیید شد ($P < 0/001$). به منظور رعایت مفروضه همگنی واریانس‌ها بین دو گروه آزمایش و کنترل از آزمون لوین استفاده شد که نتایج آن، برابری واریانس‌ها را تأیید کرد ($P = 0/063$). یکی دیگر از پیش‌فرض‌های تحلیل کوواریانس همگنی شیب رگرسیون است که با آزمون F مشخص شد. یعنی بین تعامل گروه و پیش‌آزمون معنادار نبود. مفروضه رابطه خطی بین

1. Kolmogorov-Smirnov test

متغیر همپراش و متغیر وابسته نیز تأیید شد. بنابراین، می‌توان از آزمون آماری تحلیل کوواریانس استفاده کرد که نتایج آن در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳: نتایج تحلیل کوواریانس نمرات پس‌آزمون مهارت‌های اجتماعی در گروه آزمایش و کنترل

منابع تغییر	مجموع مجنورات	درجه آزادی	میانگین مجنورات	F	سطح معناداری	مجنور اتا
پیش‌آزمون	۶۹/۳۷	۱	۶۹/۳۷	۳۷/۳۰	۰/۰۰۱	۰/۱۹
گروه	۱۲۱۱/۶۳	۱	۱۲۱۱/۶۳	۴۹/۰۹	۰/۰۰۱	۰/۵۸
خطا	۷۴/۴۹	۳۷	۲/۰۱			
کل	۱۳۵۵/۴۹	۴۰				

بر اساس نتایج جدول ۳، پس از حذف اثر پیش‌آزمون، اختلاف معناداری بین نمرات پس‌آزمون متغیر در گروه آزمایش و کنترل مشاهده می‌شود ($F=۴۹/۰۹$ و $P=۰/۰۰۱$). بر اساس نتایج جدول ۳، گروه اثر معناداری بر نمرات پس‌آزمون داشته است ($P=۰/۰۰۱$) که با مجذور اتا می‌توان گفت $۰/۵۸$ این تغییرات ناشی از تأثیر برنامه مداخله در گروه آزمایش است. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که برنامه آموزشی مبتنی بر ۸ اصل تربیتی پیامبر سبب بهبود مهارت‌های اجتماعی کودکان ۵-۶ ساله می‌شود.

جدول ۴: نتایج کلی تحلیل کوواریانس چندمتغیری برای مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی

نوع آزمون	مقدار	Df	درجه آزادی خطا	F	سطح معناداری
اثر پیلایی	۰/۹۲	۳	۳۳	۲/۲۳	۰/۰۰۱
لامبدای ویلکز	۰/۰۸	۳	۳۳	۲/۲۳	۰/۰۰۱
اثر هاتلینگ	۱۲/۶۴	۳	۳۳	۲/۲۳	۰/۰۰۱
بزرگ‌ترین ریشه‌روی	۱۲/۶۴	۳	۳۳	۲/۲۳	۰/۰۰۱

در جدول فوق، هر سه خرده‌مقیاس مهارت اجتماعی در پیش‌فرض‌های آماری اثر پیلایی، لامبدای ویلکز، اثر هاتلینگ و بزرگ‌ترین ریشه‌روی محاسبه شد، که نتایج آن در جدول فوق آمده است. نتایج آزمون‌های آماری تحلیل کوواریانس که در جدول ۵ آمده، نشان داد گروه آزمایش و کنترل حداقل در یکی از سه خرده‌مقیاس مهارت اجتماعی تفاوت معناداری دارد ($P < ۰/۰۰۱$) که برای پی‌بردن به این تفاوت به صورت تفکیکی، از آزمون آماری تحلیل

کوواریانس چندمتغیری استفاده شد که نتایج آن در جدول ۵ آمده است.

جدول ۵: نتایج تفکیکی تحلیل کوواریانس چندمتغیری برای خرده‌مقیاس‌های مهارت‌های اجتماعی

منابع تغییر	متغیرهای وابسته	مجموع مجذورات	میانگین مجذورات	df	F	سطح معناداری	مجذورات اتا
متغیر همپراش	همکاری	۲۶/۳۵	۲۶/۳۵	۱	۵۰/۴۲	۰/۰۰۱	۰/۳۱
	قاطعیت	۴۱/۸۷	۴۱/۸۷	۱	۵۲/۲۱	۰/۰۰۱	۰/۲۰
	خوبشنداری	۲۱/۳۸	۲۱/۳۸	۱	۴۱/۱۲	۰/۰۰۱	۰/۲۳
	همکاری	۱۸۹/۰۴	۱۸۹/۰۴	۱	۲۸۶/۲۱	۰/۰۰۱	۰/۶۴
گروه	قاطعیت	۱۱۴/۱۱	۱۱۴/۱۱	۱	۲۲۱/۲۵	۰/۰۰۱	۰/۵۹
	خوبشنداری	۷۱/۳۶	۷۱/۳۶	۱	۷۱/۳۶	۰/۰۰۱	۰/۶۸

همان‌طور که جدول ۵ نشان می‌دهد با در نظر گرفتن نمرات پیش‌آزمون به عنوان متغیرهای همپراش، تفاوت بین مهارت اجتماعی کودکان ۵-۶ سال در خرده‌مقیاس‌های همکاری، قاطعیت و خوبشنداری، در دو گروه آزمایش و کنترل معنادار است ($P < 0.001$). بنابراین، درباره تأثیر برنامه آموزشی مبتنی بر ۸ اصل تربیتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر خرده‌مقیاس‌های مهارت اجتماعی می‌توان گفت با توجه به مجذور اتا، در هر یک از خرده‌مقیاس‌های همکاری، قاطعیت و خوبشنداری به ترتیب ۰/۶۴ و ۰/۵۹ و ۰/۶۸ تغییرات، ناشی از تأثیر برنامه آموزشی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج نشان داد برنامه آموزشی مبتنی بر هفت اصل تربیتی پیامبر صلی الله علیه و آله بر رشد مهارت‌های اجتماعی و هر سه خرده‌مقیاس آن (همکاری، قاطعیت و خوبشنداری) مؤثر بوده است، که این نتایج با نتایج حاصل از پژوهش‌های زیر همخوانی دارد: سلیمان‌نژاد و سودی (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان «اثر بخشی قصه‌های قرآنی بر رشد مهارت‌های اجتماعی»، از تأثیر فراوان قصه‌های قرآنی در رشد مهارت‌های اجتماعی کودکان خبر دادند. هاشمی (۱۳۹۳) به نقل از: استوی و همکاران، (۱۳۹۳) نیز در پژوهشی تحت عنوان «قرآن و نقش تربیتی مادر در

خانواده»، از اثربخشی آموزه‌های قرآنی در رشد کودکان، به‌ویژه در رشد مهارت‌های اجتماعی و اخلاقی، خبر می‌دهد. در میان سایر پژوهش‌هایی که نتایج آن همخوانی بسیار با نتیجه پژوهش حاضر دارد می‌توان به پژوهش‌های آمبروسینی^۱ (۲۰۰۰)، هلگسون^۲ (۲۰۰۴: ۴۳۰)، جانی‌پور و لطفی (۱۳۹۴)، رحمان‌دوست (۱۳۸۱) باران و پارکر^۳ (۲۰۰۰)؛ به نقل از: استوی و همکاران، (۱۳۹۳)، استوی و همکاران (۱۳۹۳)، مقتدری و همکاران (۱۳۹۰) و بهمن‌زادگان جهرمی و همکاران (۱۳۸۹) اشاره کرد که همگی از تأثیر آموزه‌های معنوی - دینی، به‌ویژه در قالب اصول تربیتی و داستان‌های اجتماعی، بر رشد اجتماعی کودکان خبر می‌دهند.

در تبیین یافته‌های حاصل از این پژوهش می‌توان گفت، خانواده، محور آغازین جامعه‌پذیری افراد و تربیت اجتماعی آنها و مهم‌ترین عامل تداوم نسل، تربیت‌پذیری و رخنه ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی در شخصیت کودک است (حسینی، ۱۳۹۳؛ نجفی و احمدی، ۱۳۹۱؛ به نقل از: چوپانی، ۱۳۹۵). کودکانی که در سال‌های اولیه زندگی زمینه کافی برای رشد مهارت‌های اجتماعی شخصیت‌شان فراهم نشده، نسبت به کودکانی که از این زمینه‌ها برخوردار بوده‌اند با مشکلات بیشتری در سازگاری با محیط اجتماعی بیرون مواجه می‌شوند (آقاپور و همکاران، ۱۳۸۲). سال‌های اولیه زندگی در محیط خانواده، مهم‌ترین عامل در مهارت‌های اجتماعی فرد است و کودکانی که از روابط امنی با خانواده خود در سال‌های اولیه زندگی بهره‌مندند مهارت‌های اجتماعی خوبی دارند و پیوسته جهان و ارتباطات اجتماعی خود را گسترش می‌دهند؛ و نسبت به کودکانی که از محیط تربیتی امنی برخوردار نبوده‌اند میزان یادگیریشان از تجارب خود در روابط اجتماعی بیشتر است (آینثورث، ۱۹۷۸^۴؛ به نقل از: کدیور و همکاران، ۱۳۹۰). اسمیت نیز در پژوهش خویش (۲۰۰۴؛ به نقل از: قلتاش، ۱۳۸۳) وجود محیط امن خانوادگی و ارتباط با والدین سالم از لحاظ روان‌شناختی را از جمله مهم‌ترین

1. Ambroseni, P. J.

2. Helgeson, V. S.

3. Baran, R.; Parker, A.

4. Ainsorth, M.

عوامل در مهارت‌های اجتماعی و علاقه اجتماعی فرد می‌داند.

دگرگون‌شدن ویژگی‌های جمعیت‌شناختی کشورها، ضرورت آگاهی فرهنگی در همه فعالیت‌ها، به‌ویژه فعالیت‌های درمانی، که ریشه در روابط میان‌فردی دارد، نشان می‌دهد ظهور رویکردهای یکپارچه‌نگر و چندفرهنگ‌گرایی به‌خوبی بر این واقعیت صحنه می‌گذارد. اغلب رویکردهای درمانی و اصول آموزشی در سنین مختلف در عرصه روان‌شناسی و مشاوره را سفیدپوستان غربی متناسب با جامعه و فرهنگ خودشان شکل داده‌اند و به‌کارگیری آن در جوامع دیگر نظیر کشور ایران بدون در نظر گرفتن ابعاد فرهنگی آن نه‌تنها تأثیرگذار نخواهد بود، بلکه تأثیرات منفی نیز به دنبال خواهد داشت. لذا درمانگران در صورتی خواهند توانست وظایف خود را به‌خوبی انجام دهند که از رویکردها و اصول درمانی و تربیتی نشئت‌گرفته از فرهنگ سرزمین خودشان استفاده کنند، که از یک طرف پذیرش آن برای مراجعان آسان‌تر است و از طرف دیگر تأثیرگذاری آن نیز دوچندان خواهد بود. در واقع، جامعه ایرانی به دلیل تأثیرپذیری فراوان از باورهای دینی و اعتقادی و نیز به دلیل اینکه ایمان به این باورها در وجودشان ریشه دوانیده از اصول و برنامه‌های متناسب با فرهنگ ایرانی - اسلامی نسبت به اصول تربیتی حاکم بر فرهنگ‌های بیگانه تأثیر بیشتری می‌پذیرد. لذا برنامه درمانی پژوهش حاضر به‌خوبی در پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان و رشد اجتماعی آنها تأثیر داشت.

محدودیت‌هایی که این پژوهش با آن مواجه بود چنین است: تأثیر متغیرهایی مانند سواد والدین؛ حجم نمونه کم و اجرانکردن آزمون پیگیری به دلیل محدودیت زمانی؛ استفاده از نوع خاصی از ابزار برای ارزیابی مهارت‌های اجتماعی. لذا در تعمیم نتایج باید احتیاط کرد. پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی سطح سواد والدین مد نظر قرار گیرد و پژوهش‌ها با حجم نمونه بیشتر و اجرای آزمون پیگیری انجام شود و ارزیابی نتایج با استفاده از انواع مختلفی از ابزارهای ارزیابی صورت پذیرد. همچنین پیشنهاد می‌شود نمونه‌های بیشتری از هر دو جنس، دختر و پسر، در سنین مختلف بررسی، و نتایج پژوهش‌ها با هم مقایسه شود. با توجه به تأثیر آموزش اصول تربیتی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر مهارت‌های اجتماعی کودکان، به تمامی مسئولان تربیتی فرزندان این سرزمین از جمله والدین، مشاوران و روان‌شناسان و سایر فعالان

در عرصه بهداشت و روان توصیه می‌شود از این برنامه تربیتی به منظور پرورش این بعد رشدی کودک استفاده کنند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۳). ترجمه: مهدی الهی قمشه‌ای، قم: انتشارات کوروش و رشیدی.
- بدیع، علی؛ سواری، الهام؛ باقری، نجمه؛ لطیفی، وحیده (۱۳۸۹). هوش معنوی، اولین همایش ملی روان‌شناسی دانشگاه پیام نور، تبریز: دانشگاه پیام نور.
- پرهیزکار، شهریار (۱۳۹۱). درس‌نامه حفظ قرآن، قم: مؤسسه فرهنگی قرآن و عترت نورالثقلین، چاپ اول.
- خورسندی، محمود (۱۳۸۳). «اعجاز بالغی قرآن و تأثیر شگرف آن بر شخصیت انسان»، در: مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، دوره ۵۴-۵۵، ش ۱۷۲، ص ۱۱-۲۲.
- زارع بهرام‌آبادی، مهدی؛ اصغرنژاد فرید، علی‌اصغر؛ بهاری، فرشاد؛ چمی، محبوبه (۱۳۹۰). «نقش روزه‌داری در قرآن بر هوش معنوی و شادکامی روزه‌داران»، در: قرآن و طب، ش ۳ (۱)، ص ۸۲-۸۸.
- سجادی، سید جعفر (۱۳۸۶). فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، تهران: طهوری.
- سلیمان‌نژاد، اکبر؛ سودی، حورا (۱۳۹۳). «بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی از طریق قصه‌های قرآنی بر کودکان»، در: روان‌شناسی و دین، س ۷، ش ۲ (۲۶)، ص ۸۱-۹۷.
- سموعی، راحله (۱۳۸۲). آزمون هوش هیجانی بار-آن، تهران: انتشارات روان سینا.
- ضمیری‌نژاد، سمیه؛ پیلتن، مریم؛ حق‌شناس، مرتضی؛ تبرایی، یاسر؛ اکابری، آرش (۱۳۹۲). «پیش‌بینی شادکامی دانشجویان بر اساس هوش معنوی»، در: مجله پژوهشی دانشگاه سبزوار، دوره ۲۰، ش ۵، ص ۷۷۳-۷۸۱.
- غباری بناب، باقر؛ سلیمی، محمد؛ سلیمانی، لیلا؛ نوری مقدم، ثنا (۱۳۸۶). «هوش معنوی»، در: اندیشه نوین دینی، س ۳، ش ۱۰، ص ۱۲۵-۱۴۷.
- فلاح، محمدحسین؛ نیک‌فرجام، محمدرضا (۱۳۸۸). «جایگاه اعتکاف در آموزه‌های دینی و تأثیر آن بر افزایش شادکامی»، در: فصل‌نامه علوم اسلامی، س ۴، ش ۱۶، ص ۱۱۳-۱۲۵.
- نور سوید، محمد (۱۳۷۵). تربیت فرزندان از دیدگاه پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، ترجمه: محمد صالح

سعیدی، سندی: انتشارات مترجم.

هویدا، رضا؛ همایی، رضا (۱۳۸۹). «تأثیر قصه‌های قرآنی بر هوش هیجانی کودکان»، در: مطالعات تربیتی و روان‌شناسی، دوره ۱۱، ش ۱، ص ۶۱-۷۶.

Amram, Joseph (Yosi) (2005). *Intelligence Beyond IQ: The Contribution of Emotional and Spiritual Intelligences to Effective Business Leadership*, Institute of Transpersonal Psychology.

Bar-on, R. (2005). "The Bar-on Model of Emotional-social Intelligence", Special Issue on Emotional Intelligence, *Journal of Psychology*, 17: 13-25.

Cherniss, C. (2002). "Emotional Intelligence and the Good Community", in: *American Journal of Community Psychology*, 30 (1): 1-11.

Elmer, L.; MacDonald, D.; Friedman, H. (2003). "Transpersonal Psychology, Physical Health, and Mental Health: Theory, Research and Practice", in: *Humanistic Psychologist*, 31: 159-181.

Emmons, R. A. (2000). "Is Spirituality an Intelligence? Motivation, Cognition, and the Psychology of Ultimate Concern", in: *International Journal for the Psychology of Religion*, 10 (1): 3-26.

George, L.; Larson, D.; Koenig, H.; McCullough, M. (2000). "Spirituality and Health: What We Know, What We Need to Know", in: *Journal of Social and Clinical Psychology*, 19 (1): 102-116.

Granacher, JR, R. P. (2000) "Emotional Intelligence and the Impacts of Morality", Retrieved from: <http://www.info.com>.

Johnson, A. (2001). *Up and Out: Using Thinking Skills to Enhance Learning*, Needham Heights, MA: Allyn and Bacon.

Kass, J.; Friedman, R.; Leserman, J.; Zuttermeister, P.; Benson, H. (1991). "Health Outcomes and New Index of Spiritual Experience", in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30 (2): 203-211.

McDonald, K. R. (2002). The Data and Information Access Link (DIAL), in Proceedings of the American Meteorological Society (AMS) 81st Annual

- Meeting, 17th Conference on Interactive Information and Processing Systems (IIPS) for Meteorology, Oceanography, and Hydrology, Albuquerque, NM, Jan 14-19.
- Nasel, D. D. (2004). *Spiritual Orientation in Relation to Spiritual Intelligence: A Consideration of Traditional Christianity and New Age/Individualistic Spirituality*, Unpublished Thesis, Australia: The University of South Australia.
- Vaughan, D. G. (2002) "Recent Atmospheric Warming and Retreat of Ice Shelves on the Antarctic Peninsula", in: *Nature*, 379: 328–331.
- Vaughan, F. (2003). "What is spiritual intelligence?", in: *Journal of Humanistic Psychology*, 42 (2): 16-33.
- Veach, Tracy; Chappel, John (1992). "Measuring Spiritual Health: A Preliminary Study", in: *Substance Abuse*, 13 (3): 139-147.
- Wigglesworth, C. (2004). *Spiritual Intelligence and Why it Matters*, Retrieved from: www.consciouspursuits.com.
- Zohar, D.; Marshall, I. (2012). *Spiritual Intelligence: The Ultimate Intelligence*, Bloomsbury Publishing.